

ТВ

ТАЙБЫН ТУРЗУН

Женевага дээдн деңгелге ужуражышыкына

Бомбрактың чогуу ээси — Бадтай КИЖИ эсеп тур: — Делегейиң салым дээш Дээш Шыга дугурунар.

Дэрге, чеге, далай сутта — Делегейиң байраг дээш, Тайбың күзүн ийи чурт Тайма басып адын салым.

Атом бомба чазылбазы. Аймыл халап ийи турму! Алаан-эжэс өскүзөз. Амытат чоп тайбың чорум! Чеге, дэрге, далай-сутта Аймыл-халап дургес дээш. Чепезэвисти

Шериг төөгүнүң арыннары

«АЛДЫН ЧЕПСЕК»-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Декабристерниң тура халыкшыныкы киржикчилериниң дыма хойунуң албан буюунуң бижиктеринде ол доман кирип турар. Россияның буюу патриоттары болгон, олар 1812 чылдың Ада-чурт дайынынын үзүндө дайындап турган шериглериниң аразына турган. Бир кезини рота, эскадрон, полк командирлар, аскерини шериг уран арганын чүгө өгө баянчыларын шийдедиң ап турган кочук анык корнеттерин болгон прапорщиктерин дайын шөлүгө өөрдөп турган. Декабристерниң шүтүзү каттыштырып турган чүгө болза, Төрөн чуртка кызыгаар чок бердиникиниң, дагыгы әжелекчилерге уаур демиселге оларның эрес-дидими. Патриотизм чүтү-даа ажал эртеринге белен кылдыр оларны кайнап кая. Чидиг демиселге шылгарып үгө-кериниң шайнаалары — селе-мелерге, чидиг хылыштарга, нестигерге «Эрес-дидим дээш» деп бижип турган ала-ла эсеп.

Шак мийик бижиктиң чепсектер дайныкы кижиниң он-за шыгаралы кылдыр үнөлдөп турган.

Дайнык демиселде дөт киришпеш-даа болза, тилек-дөт оорд-биле шайнаал болуп, ыңгалз-даа дайын шөлүгө чүгө хууда маадырлыг чоруу дээш алдын чепсек-биле шайнаар, турган болгай.

Эрес-дидим дайныкыны хууда чепсек-биле шайнаар чайд-чыл Петрун үзүндө эгезин алган. Грегман ортолуктуң чанына болгон далайга тула-чуушунга шведтерин орус аскерлериниң тилеги 1720 чылда мийик шайнааларын тывыскалган. «Дайныкы керекке шылгаралды демз» деп бижиктиң алдын каастан-галарлыг селемени хаан ко-мандылыкы князь М. Голи-

ХООРАЙНЫ ҮТТАР ХОСТААН

Ыт дугайында чугаа мун-мун чылдар бурунгар тып-тып келген. Эрте-бурунгу Египетке-ле ыт кижиниң өнүгү турганы билдинген. «Ыт-биле айнаашык» деп ному Афины куртуениниң шериг ча-чанын Ксенофон 2300 чыл бурунгар бижээн болуп тур.

1984 чылда бүгү делегейге 500 миллион ыт турган деп статистика бадтыкты турар. Ол дэрге үш дугаар өг-бүлө ыттыг турганы ол-дур. Эне-мтла мнак чурт — Ита-лия. Ытла 7 миллион кире ыт бар. Өг-бүлө бүзүрү-ле ыттыг.

Бо хуниерде бистин курту-вустун чүгө уаус ажал-агы-

ЭГЕЛЕП ТУРГАН ҮЕДЕ

«Узун-Кулак»

Оон бээр хой чылдар өрт-кен. Тывага чаа амдырал-дым тевин чоорту-ла хериг, калбарып кел чораш. Чөрби чылдарың төгүтүт, үжөн чылдарың эгез. Мур-

нука кижиниң кулаана безин динчалбазы — почта, телефон, кино дээш мнак эске-даа албан чөлдөр тып-тып келгиле. Ыччаа чогуу эртем-билли чок-даа болза, илдепкейли анык кижилер оларга ажалдаары-биле кү-зедиг хой турганаар. Оларын хой-хой ам бистин ары-мыста чок, а артинаары ам чеден харын богаамы ша-ла-ла ажал баскынар. Ыт-дигарын бирөө эң баштайгы тыва телефони Нор-жунмаа Дажмына Дажмы-рыңдыр. Ол бодунун элөөд чылдарын Улут-Хеминиң Ий-Тал сумузуң Барык, Ууук-Кежиг, Калбак-Кежиг, Буура-Дат кынар чурттап чораш асыкыга өй мадыг ада-не-ниң аалыга өрттирген. Нор-жунмаа Дажмына-биле оон Кызылда огулунуң бажыныга ужуражып, хөвөршенис. Ол ам чеден бештепкен.

Чалым назин беле-селен чүгө торлур эвес. Он сес харыг тургаш, 1928 чылда ажалдаар чөп кайдыны Кызылда чөдип келди. Ыч-чагы залуучтарын (ар-ва-чылерин) илдепкейли чө-

ле аажок. Болганчок-ла: Сай-ла өөрнү сайыраткан. Залуучтун Төп-ле чораш, Саггалыңнаа Кызыл тууган Сагп чалаан

залуучттар... — Бадтай каа ажалдап эгелзөниңер ол?

— Элзөн каш албан чөлдө-ринге барганым соода, чүгө бүтпес хире аларган. Оон залуучтун Төп чорашыга (Арзөв ТК) чөдө бээримге, почта салбырыга чарылга-лаар кылдыр сүмөлзөн. Күш-ажылчы орум оон эгелзөн чүгө — деп, ол эгезинде чу-галалдыр. Ыччаа ол биж-чаа-даа билбес, а хөвөршени-ни «хөвөршөктар» деп ала-вышаан турган. Төгү мате-риалдарындан аларга, 1923 чылда Кызыл — Усинск, а оон соода Сибириниң чам-дык хоорайлары болгаш Төп-биле харылзаалыг телеграф шүтүмү Тывага ажиттыган. Совет Эвилелиниң дузаы-биле 1925 чылда Кызылда баштай-гы почта салбыры тургустун-ган, эгезинде ол Өкөке, Бай-Хаакка ийи агентстволур тур-ган. Үжөн чылдарың эгез-инде мичан чоңуң «демир уздым» дижири — телефо-ну Кызыл-Мажалык, Чада-на, Шаган-Аргы, Самагалдай, Сарыг-Сеп-биле харылзаалы-кылар тургускан.

Чогу-на мичан анык Норжунмаа ол үеник-биле аларга тоол-доман деп теле-фон-биле ажалдаарың ар-газын орус инженерлерниң дузаы-биле өөренип алган.

Баштай каа ажалдап турганым эш-өрүмнүң чам-дыктыңым аттары уттуг-канын кочук хараданчыг. Ыччаа-лажок сагыш-сеткил-де аркан чүддөр хой — дээш, ол хандыр бодангы-лаан, чугаалагылар. Үжөн чылдарда тыва бижик үгө-сөөдө, ол оуу тускай бөл-гүмгө шору өөренип алкан. Чылдар эрткен тудум-на, Норжунмаа бодунуң чангыс чурттурт эжи — Чантар-Суртун. Барымы кожууна-келген Хула-Суртун дээш эске-даа эш-өрү-биле кады чаа ажалга чортуу чанды-гып, мергежи берген.

Кызыла олура-ла уулу кар-да даянып калдыр. «Ал-ло», «Ал-ло» элзөн соода, ха-мык кожуунаарың тэпте-ринде кижилер-биле саг-чокка чугаалажыр, оларны динчал олурар «узуң кулак-тың» аларган элзегит уду-с-тур бо» деп, артар оларны магадаар турган. Оон соода «узуң кулактар» азы «чө-р кулактыглар» деп тоолуз-чугаа база тыптып келген чүгө-дир.

Ол «узуң кулактың» бир-өөзи — баштайгы тыва теле-фонист Норжунмаа Дажмы-ны Тывага харылзаалың шалкым хөжүлдөз-биле дейге басып, хой чылдарда Кызылда база Шаган-Аргы-га телефониет ажалдап чо-раан. А бөжөн чылдардан бээр өг-бүлениң ээзи Даж-зыр-биле база катан Кы-

зылга келгеш, алгы заводун-га алдан чылдың эгезинге чедир ажалдаан. Шоолу-ла эскертмес шыккан, бо бө-дүүн мергежилдиң кижизи чоңунуң инити ажал-хөвөр-ге эвез-биче-даа бол боду-нуң удуң кириген кижиз-дериниң бирөөзи.

Ырлар хааржак

1936 чылдың сес ай. Ба-рым-Хемчик кожууның Мешкен-Хөл сумузуңга кара-чаныс ырлар хааржакта (платефон) эвекелген. Ону Шиндзын деп чеге Куу-Кажмаа аалга ырладып тур-ганы сагыш-сеткилден утту-дурбаан.

— Кайымын, аас-дылдыг эвес, хааржак кичап ырла-рыл, иштиде киж бар боор.

— Киж билеп чааар чүт деп мыда, Сүмезин-дир ийи.

— Хуураж, камчы чүгөй чулчуруа сен...

— Че, ам маргыннаар, болбазы чурт — СССР-ге кижиниң туңу мында сини-рип кааны ол-дур—дээш, су-мда нам үрүмүң даргызы Салчак Дадлаа пластинкамы көргүзүш, өг чанында по-кар аптара кырыкка ырлар хааржакты салгаш, ырладып эгелзөн.

Онаа хурал айтканын, Оран чуртка күседилин, Октбриниң хувишканын Оон-лаа мый хөгүздөли. «Онаа хуралды» ийи ырла-жы ырлап дооуштарга. Дад-лаа пластинкамы солукан, Тайдын турда таңдап-ла мен,

Тарам турда тодуг-ла мен, Хемчин турда хөртөш-ле мен,

Хөвөр турда тодуг-ла мен, эо, Хемчин — дээш, «Бай-ла Хемчин» чоон үнүгүр хой хой ууу хоюг кылдыр бадыртырга, чыч-гай чоңунуң аразында ажал-тар: «О-ош! Ам-даа ажалдан тулунар-ла!» — деп алгырып каап олурганар.

Ыччаа улустуң пластинка-дан аажок сонугурааны «Он-за хурал» болгаш эске-даа ырлары чон аразында кочук дүргөн неперзөн, Ылангы «Хөвөр» деп ыры ол үе-ниң кыстары улуг сонугурап, ырлап эгелзөн. Ытла мындаг олургулар бар:

Хемдин феодал нояныга «Хөвөр» деп адаткан мен.

Көтөрелдиң чааа тургаш, Хөвөр» деп атты берген...

Ол ырларын мурунда КИУ-ка өөренип турган, сөө-лүдө кыс-кү совет ажалда-чы чораш А. Чимба, О. Долбаакы, Дартан-оол, О. Эшкү-Саар болгаш эске-даа студентилер ырларга, Тыва-дан алаа чөдө берген сура-гыл Сорукту каргыраалар-га, Комбу хөмөлзөргө, са-лым-чанынгар Лагба бы-лаанчыларга 1934 чылда Москвага пластинкага бижит-кен дээрин сөөлдө билген мен.

ТАР-ның 15 чыл оюнун ба-йырлады. 1936 чылда СССР-ниң чазымын Тывага берген хой машина-техника-зын болгаш эске-даа бө-лөктөрүн аразында келген пластинкалыг ырлар хаар-жактар чоңуң култура амдыралыга база бир чаа, солун чүт бол кирген.

С. ШОЙГУ, журналист.

ЧАА ЧЫЛ: КАЯ, КАНЧААР

Х крестик тичүзүнде Русь-ка христианство шажынып хулоп алаан турда, Чаа чыл-ды «азиатты календар» бө-ү-гар сентябрь 1-де өрттирип эгелзөн.

1700 чылдың бүтүзүнде I Петр хаан Чаа чыл байыр-лаан Европаның календары-биле — январь 1-де өрттирер деп чарлык үндүргөн. Хаан Москваның бүтү чурттакчы-ларга бажыныкы хадмы, шия будуктары-биле каастан аларын саналдаан. Ол боду январь 31-де 12 шакта Кы-зыл шөлө холунда чырыкты тулуп алган үнүп келгеш, дэрге бир дугаар ракетаны бө-лөк үндүргөн. Оон бээр-ле январь 31-де демгелзериң чы-чыткан.

Соок-Ирейниң кары каажыл? Биске ол хар дег ал салдыг, чаагай сеткилдиг ирей, бүтү уруларын кырган-ачаан, эске бүтү орус тоолдарың маадырлар дег, шаг-шаан-ла турган мшкан сагыдым.

Павел ГУСЕВ.

ДЕНДИН ҮНАК

Анык эр бир кыска аажок мнашкан. Ол чокта сарын-налып, мунгаран пат боор. А кыс оолга базал-де динди мнаш көргүзөр. Бүзүгү кижизик кижиге таварышканда кандыг ийик, ол кыс база сеткилдиги мидин арыг чаа-гайын харын кылдыр илере-дир. Кажан кыс оон сеткил-хөдүн чайгаар-ла хаара ту-лап алтарга, ол мунгары таз-лап чылдарың каар.

Оол алаа аар-саар үрмөк чүгө-дээ чаадырбас, ак сеткил-дин-биле та каал боор. Кажан ол аажынып-хоралдыр боор болза, ону чазыктыра-рын орадажып, арын-баш чаар эң аки чүддөриң, иди-

Оон өнүктүрүм база боду

хөй ажал-тодуг өстүргөн. Ни-кола ирей 1985 чылдың си-ген кезилдөзүнө база кириш-кен.

темденер хей казымыш-нары кылмып тургаш, ол кор-гунчт халаптың үзүндө кижилер болгаш дириг амытан-нар амдыралыңың сөөлү минуталарында кандыг бай-далдыг турганың дугайың-да аажымышыңнарын кыл-гылаан. Чижээ, бир улут ыт хайым турган изиг ма-га-боду-биле доза туруп тургаш камгалып турганы илерзөн. Уругун ыт амы-тынын арты-га салгаш камгалыан. Ол-ла мттын мойнуңда: «Шыңчы Делдиге бодунуң ээзи Севери-носту бөрүлөрдөн камгала-ны дээш» деп бижиктаг ме-даль база бар болган.

Эрткен чылдың эгезинде Исламдыла «ыт кризисиниң» дугайында медээ бүтү чурт-тага тарай берген турган. Министр А. Гуджинсон ук-чөриң полицияныга оон мыйк илест-сүрүп турарыңа уурагангап, чуртундан түпү-чоруур деп турарың медө-

Мун-мун чылдарың иш-тиде киж биле мттың ары-зында тургустунуң келген ха-рылааны алыгылар арга чок, кижиниң мтла ол хире хан-дыштыла (бүтү бодука мш-кан) кижиниң бөзүгү кижизик талаарың бирөөн хире аргакан. Ыччаа мн иш-тиел ол боттуг байлады тоомча чок көрүп шыдаас болган.

(«Журналист» журналдан).

рар. Херек кырында ол бүтү тоолдар маадырларыңың өң аныла, 100—150 чыл бурун-гаар тывылган болуп турар.

СССР — Чаа чылды чурт-такчылар чөп кырында чаа хуниг болгаш чаа чылды бир-ле дугаар уткуп ап турар Чукоткада Улен деп суурдан эгелзөн кызыгаарда турар Маадыр-шынэ Брегисте че-дир он бир катан уткуп ап турар чангыс-ла күрүне бо-луп турар.

Совет Эвилелинде Чаа чыл байырлаан чылда ийи кат — декабрь 31-де бүтү чон-биле дейге, апрель 1-де эрги чанчыг дугаар өрттирип турарлар база бар. Ортаагы Азияның улустары боттары ол байырлаан «назру» — «чаа чыл» деп алап турар. Ол хун улуг, биче бүгү чон шө-чө үнүп келгеш, часык чө-чө үзүн октап туруп боор. Амгы үеде чүгө ол хун иш алааны-биле чөп аңдарым турар кожуп каан шарыларын

көртү болур. Уругулар ол хун чөчөктер, мштар тарым. Байырлап үш хун уламчы-лар. Ындыг эки чанчыларын канчп уттур боор.

«Малыка». Моллаанлаа кө-дөге эртер Чаа чыл байыр-лаан мичаар алаар. Молла-ныкың суурларында ол бай-далды бүтү чөлдөргө мшкан декабрь 31-де, кэжээ эвес, а эртен хуниң баштайгы хер-редери-биле дейге байырлап эгелзөр. Ыччаа сууруң чурт-такчылар бот-боттарыга алаажыр таңчыла аажок не-терейт.

Дүш чөдөл чорда сууруң чурттакчылары шүтү шөчө үнүртөр. Чон чылдыг хөвөр, сууруң улуг мнашкы кижилер келир чылдың чаагай дүжүтү күзөп, хар кырыңа баштайгы алаажык яны чо-рудар... Кэжээ сууруң кудумчуларыңа олагалар кыл-сып эгелзөр. Алаа оюн-то-лаа болур, амдынын аш-чөп чинир. Байырлап үш хонук уламчылар.

Шыдыраада арга-ла хөй

1975 чылда Американың чемпиону дээш эркен мар-галдаа чараш оон дээш шаңналы Снайдер — Брау-нуң дараамында партияныга (диagramманы көр) тынскан. Ол оюн 39-ку коште мичаар төнгөн турган: 37...С:е7 38. Фе2—Фд5 39. в4—Сг5. Ак тала дүжүп берген.

Бир номчуку гротмейстер У. Браун оон-даа чараш кыл-дыр ойнап болур турган-дыр деп бодунуң саналын чорут-кан. Ону силер тып көрүңе-рен.

ЕЛКА

СОНУУРТАКТАРГА

СЕС ИЙИС

СТАМБУЛ. 20 харлыг турк Севиль Чалан сес уругу божаван, оларның бежи ол, үжү — кыс. Измир хоорай-ның госпиталында дыйна-каны-биле алырга (оларның төртүтүгүн чөп ол), дециан тус-тузуңда 400—500 грамм болган. Анык не болгаш оң уругулар эмчиңиң сагыш чо-валгы хайгааралында турар.

Ычча хөй сагыш ийстер-ниң төртүтүгүн Турцияга бир-ле дугаар болган деп, тус черинң паралагыңа лып-наткан.

ЭЗИРИК ӨРГЕЛЕР

Киж чүн-даа көөр, чүгө-даа таваржыр боордур. Мен Батрун Улаат арганыңа чайын дыйнап турган, ээри-к өргөлери караан-биле көргөни аргажок шы.

Ычча ийи-чангыс кижилер аржаан бажыкы шилдер ак-сы ажалдар, ону өрү-күдү ча-жар, мыда таваржыгашка кө-лөриң туралы биле кезери-хораның шыналыг турар. Бодунуң туралы-биле шиян кешкеш, дүрүм үрөөрге кыш камгалалыңың хоолу-уан бугаар чарыскалга оонаар алар.

Салгы организациалары Чаа чыл шыналың чыга са-дым, сайгарып турар.

В. МОНГУЛ-ООЛ.

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ БИРГН ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — «Уе». 8.40 — Эр-теги гимнастика. 8.55 — Мо-сква областың Раменское хоорайың Култура ордунуң уур хөгжүмүнүн «Са-турн» оркестриниң оон көр-гүзүт. 9.00 — «Вараннар, ачы-дуза чедирлгеш, чар-лалдар». 9.35 — «Рабочее настроение». Док. фильм. 9.45 — Таллинниң архитек-турамы. 10.15 — «Тилеки-челер». 21-ти армияның хоо-чунарының ужуражышыны-мы. 11.35 — «Өг-бүлө болгаш школа». Тележуунал. 12.15 — Чүтү номчуруу. 13.00 — «Словенин» дүгүттүрер. «Кымын күдүмчүзүңа, ба-йырлаа!» деп бадуктен. 13.35 — «Билдингир-лаа бо-лаа, алытпн». 14.35 — Ва-гуң делегейе. 14.50 — А. Гайдарын маадырлар — ак-ранда. Кыска хемчээлдиг уран-чөчөк фильми «Путь светит». «Горный камень». 15.40 — «Киж. Чер. Он-таргай». 16.25 — «Калы ажал-далыга». Тележуунал. 17.20 — Хоккей талазы-биле иш хууун ужуражышымын. «Эмчотон Ойлер» — ПСКА. Калыдала алмчымыга. 18.55 — «Өкү студио». 19.55 — «Самы бистисе в мире». Уран-чөчөк телефильм. 21.00 — «Уе». 21.35—23.55 — «Чүтү? Кая? Кая?» Телеви-торина. Чапарда (22.55) — Ме-дэлер.

ИЙИГН ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртеги гимнасти-ка. 8.15 — Бир вес калык бодукамын. 8.30 — «За-е-тышине калы озер». Док. телефильм. 9.00 — Ленинград телевидениниң програм-мамы. 10.25 — «Эртеги поч-та». Музыкалыг дамчымыга. 10.55 — «Черниң толу». 11.55 — Подмосковийнң парк коллективтериниң оюн көр-гүзүт. 12.50 — Останкинуң Кошкар залыңа СССР-ниң Чепсектук Күштериниң сол-даттары болгаш офицерле-риң ужуражышымын. 14.45 — «Аян-чорукчулар клубу». 15.45 — «Музыка мозаика». 16.20 — «Гамлет». Уран-чөчөк фильм. 1 болгаш 2-ти сериалдар. 18.40 — Москва сценалыңың мастерле-ри. СССР-ниң улустуң артзын Н. Анненков. 20.00 — «Та-мчынтыг удунар, чаштар!» «Лис Леон». Мультфильм. 20.15 — «Калыкшым». 21.00 — «Уе». 21.35 — «Ну как же так, доктор?». Уран-чөчөк телефильм. 23.05 — «Му-зейлерде болгаш делегейе аалдырыңа». Висеопонтуң музейи. 23.25 — 00.00 — Хаак спортунуң талазы-биле бүтү-вишадиг чарыкы. «Красногорский хаак ору». 15 км. Эр улус. Красногорский дамчымыга.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

агаар

Бөгүн республикага эдир булуттаар, чабас. Хаттыг дүргөн секундда 4—9 метр.

Дүне 27—32 градус, хүндүс 19—24 градус соор. Кызыла эдир булуттаар, хат кошок. Дүне 29—31 градус, хүндүс 20—22 градус соор.

КИНО

ДЕКАБРЬ 28-те «НАЙРАЛ». «Моя на-дежда жана» 9.30, 11.50, 13.10, 18.00, 20.00. «Лев-Тол-стой» 15.00 шактарда.

«ПОНЕР». «Принцесса Голубого рыцаря» 9.30, 15.00. «Тайна острова хуви-ны» 11.10, 13.10. «В-Бан» 16.40, 18.35, 20.30 шактарда.

«ВОСТОК». «Кто и как?». 14.00, 16.40, 19.30 шактар-да.

«КАА-ХЕМ». «Кто вы, доктор Зорге?» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

ХАМААТЫЛАРЫН КИЧЭСТЕНИНГЕ

Тыва АССР-ниң Арга-маш ажал-агы министрствозу Чаа чыл байырлаан кижилериниң туралы биле кезери-хораның шыналыг турар. Бодунуң туралы-биле шиян кешкеш, дүрүм үрөөрге кыш камгалалыңың хоолу-уан бугаар чарыскалга оонаар алар.

Салгы организациалары Чаа чыл шыналың чыга са-дым, сайгарып турар.

ДОШКА ЧУНГУЛАРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Хүреш» стадион бүтү кү-зүн кижилерин массалыг чунгулаажыкы чалап тур. Кошкылар хөвөлзөп алыр пункт хүнүңчө 10-дан 16 шакка, даштары хүнүнде 10-дан 17 шакка чедир ажалдар турар.

Солун неделяда 6 катан үнөр

Чыгыш 3196.

667000. Кызыл. Шетинки болгаш Кравченко кудумчуу, бажык № 3. Телефоны: редакторнуң 2-24-63, редакторнуң оракачыларының 2-35-24, харыскалыг секретарының 2-23-35, секретариаттың 2-31-75, пропаганда болгаш совет тургузу кидирстериниң 2-37-13, чагаа кидирстериниң 2-41-27, информация кидирстериниң 2-20-60, култура кидирстериниң 2-23-54; көлөз ажал-а